

М.І.Гавришко*

ЧОЛОВІКИ, ЖІНКИ Й НАСИЛЬСТВО В ОУН ТА УПА В 1940–1950-х рр.

Розглядається проблема сексуального насильства над жінками з боку членів підпілля й повстанців як в їхньому середовищі, так і поміж цивільного населення. Простежено способи контролю та регулювання відносин між статями в підпіллі ОУН та УПА. Виявлено фактори, що сприяли порушенню сексуальних норм, зокрема воєнні умови, особливості діяльності збройного підпілля, мілітарна культура, гегемонна маскулінність, обмежений ресурс влади у жінок. Проаналізовано роль жіночого тіла в українському націоналістичному дискурсі й повсякденних практиках (тіло як символ, додатковий фактор ризику та зброя війни). Також розглянуто причини, види сексуального/сексуалізованого насильства над «своїми» й «чужими» жінками та судову практику у цих справах.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, сексуальне насильство, війна, горизонтальна колаборація, жінки, маскулінність, стратегії виживання.

Після десятиліть табу на вивчення історії Організації українських націоналістів та Української повстанської армії, яка не вписувалася в радянські ідеологічні кліше, відбувся сплеск наукового інтересу до минулого національно-визвольного руху. На сьогодні існує низка фахових досліджень про ідеологію і практику українського націоналізму в 1920–1950-х рр., стратегію і тактику УПА, окремих її загонів, округ, командирів тощо. Багато фахівців зосередили свою увагу на деконструкції радянських міфів та відновленні/формуванні пам'яті про діячів ОУН і УПА як борців за українську незалежність. На маргінесі історичних досліджень опинилися гендерні/жіночі студії, евристична спроможність яких залишається недооціненою. У багатьох працях жіночий досвід є «невидимим», попри його значну відмінність від чоловічого. Спеціальні дослідження про участь жінок в ОУН та УПА не розкривають багатьох аспектів їхнього повсякдення. Найменш артикульовані теми дискримінації й насильства над жінками¹, особливо сексуального.

Західна історіографія на тему сексуального насильства щодо жінок бере свій початок із 1970-х рр. і на сьогодні налічує близько 2 тис. праць². Теоретичні розробки розкривають причини, механізми, форми сексуального

* Гавришко Марта Ігорівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (Львів)
E-mail: havryshko@gmail.com

¹ Про гендерне насильство в ОУН та УПА див.: Petrenko O. Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground // Dynamization of Gender Roles in Wartime / Ed. by R.Leiserowitz, M.Röger. – Warsaw, 2012. – P.241–262; Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 // Социальная история: Ежегодник'2004. – Москва, 2004. – С.300–339.

² Докл. див. сайт міжнародної дослідницької групи «Сексуальне насильство під час збройних конфліктів»: [Електронний ресурс]: <http://warandgender.net/bibliography/>

насильства, психологію гвалтівників, жертв, очевидців. Багато уваги дослідники присвячують класифікації сексуальних злочинів і виділенню тих, які найчастіше є супутниками війни, як-от зґвалтування чи погроза його застосування, ушкодження статевих органів, примусова оголеність (як інструмент тортур), примусові вагітність/аборт, проституція (тіло як ресурс виживання), експлуатація тіла (сексуальне рабство)³. Дослідження геноциду в Руанді та війни в колишній Югославії виявили факти екстремального насильства над жінками у сучасних збройних конфліктах. Тож фахівці почали аналізувати насильство як інструмент геноциду та війни (засіб деморалізації противника шляхом гвалтування «ворожих жінок»)⁴.

Історіографічна база теми сексуального насильства під час Другої світової війни чимала. Головними предметами досліджень є відповідні злочини вермахту на окупованих територіях, насильство над євреями в нацистських концтаборах, сексуальні злочини червоноармійців у Центральній-Східній Європі та в окупованій частині Німеччини, система «комфортних жінок» в японській імператорській армії, сексуальні злочини військ союзників, насильство над жінками в різних збройних формуваннях (у тому числі партизанських) у контексті відносин влади й підпорядкування тощо⁵.

Наше дослідження присвячене аналізу сексуального насильства щодо жінок (як учасниць підпілля, так і цивільних) із боку членів ОУН та УПА впродовж 1940–1950-х рр. Вивчення цієї теми ускладнене браком джерел, позаяк випадки сексуального насильства намагалися приховати як гвалтівники (зادля уникнення покарання), так і жертви (керуючись, зокрема, почуттями сорому, боязні бути звинуваченими у провокуванні насильства тощо). Більшість оповідачів будують свої розповіді про підпілля ОУН чи УПА так, аби вони не дисонували з героїчним наративом. Мовчання про злочини *своїх* стало частиною колективної (нормативної) пам'яті. Мемуари про насильство стосуються в основному травматичного досвіду відносин учасниць підпілля із радянською системою. Зокрема жінки «пам'ятають» про примусову оголеність, зґвалтування в радянських тюрмах і таборах⁶. Ці розповіді є частиною

³ Bourke J. Rape: A history from 1860 to the present day. – London, 2008. – 565 p.; Genders and sexualities in history / Ed. D.Herzog. – Basingstoke, 2009. – 290 p. та ін.

⁴ Allen B. Rape warfare. The hidden genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia. – Minneapolis, 1996. – 181 p.; Nikolic-Ristanovic V. Women, violence and war: Wartime victimization of refugees in the Balkans. – Budapest, 2000. – 245 p. та ін.

⁵ Докл. див.: Hicks G. The Comfort Women: Japan's brutal regime of enforced prostitution in the Second World War. – New York, 1997. – 303 p.; Henson M.R., Tanaka Y. Comfort woman: A Filipina's story of prostitution and slavery under the Japanese military. – Lanham, 1999. – 94 p.; Naimark N.M. The Russians in Germany: A history of the Soviet zone of occupation, 1945–1949. – Cambridge, 1995. – 586 p.; Adelman M. The military, militarism, and the militarization of domestic violence // Violence against women. – 2003. – Vol.9, №9. – P.1118–1152; Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часі екстремального насильства / За наук. ред. Г.Грінченко, К.Кобченко, О.Кісь. – К., 2015. – 335 с. та ін.

⁶ Див., напр.: Болючий спомин Соломії Венгер-Пасічник // Жолковська О. У нас нема зерна неправди за собою. – Тернопіль, 2007. – С.110; Інтерв'ю з Катериною Максимович, записане 20.06.2015 р. в м. Миколаїв Миколаївського р-ну Львівської обл. // Приватний архів М.Гавришко; Козут (Лялюк) К. «Грізна»: Із нотатника УПА // Літопис УПА: Серія «Бібліотека». – Т.4: Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини / Ред. П.Потічний. – Торонто; Л., 2003. – С.370; Спогади Дмитрів (Фольтин) Марії Федорівни, записані 1993 р. у м. Сколе // Архів Центру дослідження визвольного руху (Львів; далі – АЦДВР);

нарративу віктимності підкореної та спалюваної нації. Натомість випадки сексуального насильства з боку членів ОУН та вояків УПА жінки схильні замовчувати, або ж не називати такими, використовуючи м'які формулювання⁷.

Репрезентативними джерелами при дослідженні теми стали документи підпілля: накази, інструкції, звіти, матеріали судочинства, протоколи допитів служби безпеки, листування. Ці документи дозволяють відносно чітко визначити належність тих чи інших осіб до підпілля ОУН або/і УПА. Тож це знижує можливість помилково асоціювати сексуальні злочини легендарних боївків чи агентурно-бойових груп із підпільниками й повстанцями. Інше важливе джерело при вивченні окресленої тематики – документи радянських репресивних органів: контрольно-наглядові, архівно-кримінальні, розшукові, агентурні справи. Попри специфіку ведення слідства та укладання самих документів, у них є багато інформації про неформальні/нелегальні особисті відносини в ОУН та УПА, яка часто верифікується за допомогою матеріалів підпілля або мемуарів.

Відносини між статями: норми vs девіації

Достеменно невідома кількість дівчат і жінок, залучених до підпільної діяльності. Однак зі впевненістю можна стверджувати, що з початком Другої світової війни керівництво ОУН намагалося максимально використати жіночий ресурс. Конструювання ідеальної фемінності в націоналістичному дискурсі передбачало заклики активно включатися у визвольну боротьбу за Українську державу, і не лише в ролях матерів чи дружин захисників нації⁸.

Для жінок організовували різноманітні вишколи, у тому числі військові⁹. Вони відігравали важливу роль у господарському та медичному забезпеченні УПА. Жінки були незамінними для розвідки та зв'язку, оскільки викликали меншу підозру. Багато їх працювали у системі пропаганди¹⁰. Навесні 1946 р. було повністю ліквідовано референтури Українського Червоного Хреста й жіночої сітки, в яких працювала основна маса підпільниць. Частина їх

Матешук-Грицина І. А ми не скорилися. – Л., 2007. – С.51; Інтерв'ю з Тамарою Криштальською, записане 22.04.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁷ Див., напр.: Інтерв'ю з Марією Ринковською («Оксаною»), записане Б.Гуком // АЦДВР. – Ф.30. – К.15; Інтерв'ю з Оленою Андрущак, записане 9.07.2015 р. у с. Сілець Сокальського р-ну Львівської обл. // Там само.

⁸ Докл. див.: Українська жінка в боротьбі за УССД // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.372. – Т.25. – Арк.24–27; Українська жінка в сучасній дійсності // Там само. – Спр.376. – Т.48. – Арк.1–8; Рак М. До питання призначення української жінки // Там само. – Арк.9–13; Ребет Д. Суспільна роль жінки // Там само. – Арк.14–22 та ін.

⁹ Літопис УПА: Нова серія. – Т.2: Волинь і Полісся: УПА та запілля: 1943–1944: Документи і матеріали. – К.; Торонто, 1999. – С.472.

¹⁰ Докл. про жіночі ролі в ОУН та УПА див.: Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух. – 36.3. – Л., 2004. – С.30–38; Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та воєнні ролі в боротьбі ОУН і УПА // Там само. – 36.9. – Л., 2007. – С.138–144; Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. – Вип.13/14. – Х., 2009. – С.101–124 та ін.

легалізувалася, багатьох заарештували. Із початком 1950-х рр. з'явилися інструкції, покликані обмежити кількість жінок у підпіллі. Але участь їх у діяльності підпілля ОУН аж до повної його ліквідації незаперечна.

Присутність жінок у збройних структурах (переважно маскулінних) – це завжди виклик для командування, котре змушене вживати превентивних заходів, щоби запобігти нестатутним відносинам. Особливо гострою ця проблема була в УПА, де переважали чоловіки. Багато з них включалися у змагання за симпатію дівчат, що породжувало суперництво, ревності й тим самим сприймалося як загроза вояцькому братерству. Деякі командири вирішували цю проблему радикально – усували жінок із загонів, обмежували контакти з жіночим цивільним населенням. До таких належав, зокрема, В.Мізерний («Рен»), командир куреня «Лемківщина», котрий восени 1944 р. вигнав із військового табору на Буковому Берді (де було близько 2000 вояків) у Західних Карпатах майже півсотні жінок, залишивши декілька санітарок¹¹. Повстанець А.Кілко згадував, що після одного візиту до табору двох селянок, які принесли гостинці, «Рен» хотів виписати декому з вояків догану за «легковажну поведінку» (фліртування з гостями)¹².

Уявлення окремих командирів про нормативні відносини між статтями знайшли відображення в розпорядчих документах. «Забороняється старшинам, підстаршинам і козакам їхати чи то службово чи неслужбово фурманкою на однім сидженні з жінкою», – ішлося в наказі командира «Мороза» від вересня 1943 р.¹³ Обов'язком командирів було реагувати на найменші прояви нешанобливого ставлення до жінок. «Виявилось, що окремі стрільці, а навіть командири відносяться до жінок з повним легковаженням», – фіксував у своєму звіті за 1943 р. невідомий командир, котрий підписувався «З.Г.»¹⁴. Я.Грицай («Чорнота»), зібравши командирів роїв, наголосив: «Щоб я більше не бачив, як ви переходите біля нашої санітарки і не віддаєте їй честі. Ми маємо нашою поставою примусити і всіх інших належно її цінувати та шанувати»¹⁵.

Подібні за духом інструкції видавали для членів підпілля. Колишня підпільниця С.Процак (Костюк) згадує, що навіть братам наказували звертатися до своїх сестер у підпіллі та УПА на «Ви», а жінок сприймати перш за все як колег по роботі¹⁶. В інструкції для революційних кадрів за 1947 р. зазначалося: «З дівчатами поводитись так, як дійсно личить революціонерам: не переступати границь моралі, числитися зі словами, не бути пустомолом і грубим, тільки бадьоро розказувати про нашу боротьбу, чим вони можуть допомогти нам»¹⁷. Однак відносини між чоловіками й жінками у структурах підпілля були тісними, вони разом працювали, тривалий час перебували у криївках, що могло

¹¹ Дмитрик І. У лісах Лемківщини. – Нью-Йорк, 1976. – С.42.

¹² Дубницький С. (Кілко А.). Україну захищали в чужині: Спогади про Закерзоння. – Тернопіль, 2004. – С.24.

¹³ Літопис УПА: Нова серія. – Т.2. – С.572.

¹⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.29.

¹⁵ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти» // Літопис УПА: Серія: «Бібліотека». – Т.3. – Торонто; Л., 2001. – С.48.

¹⁶ Інтерв'ю зі Стефанією Костюк (Процак), записане 1.02.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.28. – Арк.205.

провокувати різні неформальні відносини. У наказі командира «Ворона» надрайонному шефові зв'язку від 28 жовтня 1943 р. зазначалося: «Стверджую, що на зв'язкових пунктах нема дисципліни. [...] Командант району, зайшовши на зв'язок, не хоче зауважити блуд на зв'язку. [...] Проходжуючі жінки чи проїжджаючі через зв'язкові пункти мають бути прийняті гінцями чемно»¹⁸.

Водночас деякі керівники, особливо високого рівня, не вважали обов'язковою для себе норму сексуальної депривації. У розмові з М.Козяром («Гарасимом»), незадовго до його смерті 8 липня 1945 р., крайовий референт служби безпеки ПЗУЗ М.Козак («Смок») наголошував: «Член ОУН не може бути “хуситом”¹⁹, який не курить, не п'є і жінок не впотребляє»²⁰. Керівник Долинського надрайонного проводу ОУН М.Зборик («Арсен») згадував, що в розмові з ним керівник головного осередку пропаганди проводу П.Федун («Полтава») говорив, що, на його думку, жоден здоровий підпільник не повинен обмежувати себе у стосунках із жінками. Тих, хто думає інакше, він уважав дурнями, які не розуміють життя²¹. Керуючись такою аргументацією, чоловіки на високих посадах могли зловживати власним службовим становищем, схилиючи жінок до інтимних відносин в обмін на протекцію, доступ до ресурсів та інших благ. Коломийський окружний провідник Р.Тучак («Клим»), який одночасно був агентом МДБ під псевдонімом «Тарас Степанович», писав в одному зі звітів за 1951 р. про стан підпілля в Городенківському надрайоні: «По відношенню до жінок розсудливі. Винятком є районний “Максим” і його заступник “Ярема”, які аморально поведуться з машиністками “Уляною” та “Олею”»²². Д.Шумук згадував про спробу командування примусово видати заміж санітарку Катю за одного узбецького командира в 1943 р. Коли автор спогадів виступив проти цього й переховував дівчину, командир «Володимир» йому роз'яснював: «“Ташкент” нам потрібний, він робить у нас добру справу, я б йому не пожалів навіть і сестри рідної»²³.

Об'єктивація жінок – поширена практика для збройних формувань. Цьому сприяла гегемонна маскулінність – нормативна та єдино бажана у військових структурах, особливо під час воєнних дій. Важливими складовими цієї маскулінності був культ фізичної сили, агресії, ґендерні стереотипи, мізоґінія й бажання тотального домінування над жінками²⁴. За словами спецзв'язкової Р.Шухевича – І.Козак, жінкам у підпіллі було набагато важче, аніж чоловікам, добитися високого становища та визнання²⁵. Член Жовківського надрайонного проводу ОУН В.Касараб («Андрій») записав у своєму щоденнику про керівника техтабору «Славка»: «Грубо ставиться до жінок. На його думку, всі жінки підлі

¹⁸ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.51–52.

¹⁹ Найімовірніше, ідеться про хасидів – ортодоксальних євреїв.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.58, 1953 р. – Спр.3. – Арк.287.

²¹ Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай» // Літопис УПА: Серія: «Події і люди». – Кн.10. – Л., 2010. – С.48.

²² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.78. – Арк.46.

²³ Шумук Д. За східним обрієм. – Париж; Балтимор, 1974. – С.75.

²⁴ Див.: Morris M. Rape, war and military culture // War's dirty secret: Rape, prostitution, and other crimes against women / Ed. by A.Barstow. – Cleveland, 2002. – P.182; Connel R. Masculinities. – Cambridge, 1995; Nagel J. Race, Ethnicity and Sexuality. – New York; Oxford, 2003.

²⁵ Інтерв'ю з Іриною Козак, записане 1.12.2005 р. в Мюнхені // АЦДВР.

і нічого не варті. Тільки одна жінка – його власна дружина є ідеалом чесності і вірності»²⁶. «Наш курінний “Рен”» належав до тих, хто не дивився ласим оком на жіноцтво. Навпаки, він дивився кривим оком на кожну жінку в таборі, без різниці, хто вона була», – згадував про В.Мізерного повстанець І.Дмитрик²⁷. За словами І.Кривуцького, «Рен» любив, коли вояки співали пісню «Ми – українські партизани..., не треба нам бабів»²⁸. «Покінчити роботу з бабами», – записав у своєму щоденнику керівник Карпатського крайового проводу С.Слободян («Єфрем») у 1950 р.²⁹

Сексистське ставлення до жінок – сприятливий ґрунт до насильства як екстремального способу вияву влади. Сексуальне насильство в такому випадку набуває політичного змісту. На думку С.Браунмільер, чоловіки, посягаючи на сексуальну недоторканість жінок, намагаються таким чином їх принизити й підкорити. Під час війни вони продовжують діяти у звичний для себе спосіб, але в більших масштабах³⁰. Утвердження чоловічої влади тоді відбувається через наявність зброї в учасників протистояння. Найуразливішою групою, яка ризикує стати жертвою сексуального насильства, стають жінки. Незахищеність учасниць підпілля та УПА була зумовлена насамперед їхнім обмеженим доступом до ухвалення рішень у цих структурах. Масові арешти жінок радянською владою в 1944–1945 рр. посилювали упередженість щодо їх потенціалу в контексті збройної боротьби, послабили їх позиції у владній вертикалі. Натомість цивільні жінки в умовах війни часто перебували вдома з дітьми та старими людьми, що ставало додатковим фактором ризику під час контактів з озброєними чоловіками.

Зґвалтування у кримінально-правовій практиці ОУН та УПА

Функції контролю за нормативністю поведінки підпільників і повстанців серед населення та у своєму середовищі здійснювали в основному служба безпеки (СБ) ОУН і військово-польова жандармерія УПА. Крім того, провідники й командири різних рівнів особисто відповідали за дотримання дисципліни серед своїх підлеглих. До їхнього поля зору потрапляли не лише випадки пияцтва, дезертирства, неналежного виконання обов'язків, мародерства, а й сексуальні домагання до підпільників чи цивільних жінок. У звіті провідника «Клима» по Мізоцькому району від 9 грудня 1943 р. зафіксовано інформацію про місцевих поліцейських-східняків, які перейшли в УПА: «Між ними є такі типи (лейтенанти і політруки), які до нашої справи ставляться ворожо [...] ці типи провадять розгульне життя. По ночах добиваються до дівчат і вдовиць. Були випадки насильства [...] серед них скріплено розвідку»³¹. У записнику референта СБ Карпатського крайового проводу В.Лівого («Йордана») окремим

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.27688. – Т.13. – Арк.30.

²⁷ Дмитрик І. У лісах Лемківщини. – С.42.

²⁸ Кривуцький І. «Де срібнолентний Сян пливе...». – Вид. 3-тє, доп. – Л., 2003. – С.69.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф.65. – Спр.С-9136. – Т.1. – Арк.240.

³⁰ Brownmiller S. Against Our Will: Men, Women and Rape. – New York, 1976. – P.15.

³¹ ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.39. – Арк.48.

пунктом відзначалася потреба перевірити «поширення деморалізації (гвалтування жінок)»³².

У правовій системі підпілля ОУН та УПА згвалтування зараховували до важкого кримінального злочину. Щоб уникнути покарання, злочинці намагалися приховати свої дії. Наприклад, удаючись до погроз свідкам. «Після кожного випадку (сексуального насильства – *М.Г.*) протверезившись, (Григорій Сизонюк («Діброва») – *М.Г.*) загрожував повстанцям слідуючими словами: “Знай! Як кому скажеш – я дістану, безперечно, но, але ж ти жить не будеш! Я знайду підстави і можливості!”»³³.

На початку вересня 1949 р. референт служби безпеки Бережанського району «Поет» заарештував підпільницю Г.Осадко («Конвалію») за підозрою у співпраці з МДБ, співробітники якого затримали її напередодні. Під час слідчих дій «Поет» схилив арештовану до інтимного зв'язку, а отримавши відмову, згвалтував її. Про це знали його підлеглі «Карп», «Дуб», «Ас» та «Підкова». Побойючись викриття, «Поет» сфабрикував протокол допиту «Конвалії», дописавши «зізнання» у співпраці з радянською владою. За це їй загрожувала фізична розправа. Вирок наказав виконати своєму охоронцеві «Кліщу»³⁴. Однак «Конвалія» поскаржилася своїм конвоїрам на неправомірні дії «Поета». Побойючись наслідків, той зробив невдалу спробу самогубства, потім, за словами «Конвалії», «почав благальним тоном просити, щоб я про це нікому не говорила, бо як довідається про це провід організації, то його – “Поета”, за це розстріляють. Обіцяв мені, що ожениться зі мною, а якщо я кому-небудь про це скажу, то, як він, “Поет”, остане живий, то постарається знищити мене і мою родину»³⁵. У результаті подальшого розслідування «Поета» визнали винним і засудили до розстрілу³⁶. Найвищу міру покарання у цьому випадку було застосовано також тому, що злочин набув широкого розголосу і його співучасниками фактично стали охоронці «Поета», які обіцяли йому мовчати про побачене.

Уникнення відповідальності за сексуальні злочини було непоодиноким практикою в ОУН та УПА. Не виключено, що їх могли розглядати як «побічні ефекти» війни з її хаосом та екстремальним насильством. Також, імовірно, цьому сприяла специфічна мілітарна культура цих структур. Поодинокі невеликі загони могли деякий час діяти без зв'язку з вищим командуванням чи керівництвом. Відчуття анонімності, наявність зброї у членів боївок значно розширювали можливості для зловживань, особливо щодо цивільного населення. Не менш вагомим фактором було й поблажливе ставлення окремих командирів до нестатутних учинків підлеглих. Референт служби безпеки Ковельського окружного проводу ОУН А.Михалевич («Кос») у своєму щоденнику за 24 квітня 1950 р. записав: «На шляху до кооперації нас відвідували і годували дівчата, але через деяку нетактовність (евфемізм – *М.Г.*)»³⁷ з нашої сторони, [ми] були

³² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.23. – Арк.168.

³³ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.113. – Арк.18.

³⁴ Протокол допиту «Кліща» від 3.09.1945 р. // АЦДВР. – Ф.72 (не впорядк.).

³⁵ Протокол допиту «Конвалії» від 7.09.1945 р. // Там само.

³⁶ Літопис УПА. – Т.44. – Кн.2: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН у Тернопільщині: 1946–1948 / Ред. П.Потічний. – Торонто: Л., 2006. – С.374.

³⁷ Найімовірніше, відмовитися від грабежу кооперативного об'єднання «Коса» та його

змушені залишити терен і кооперацію не грабувати»³⁸. Автора щоденника вбили працівники МДБ 8 грудня 1951 р. На той час він залишався на своїй посаді, у вилучених у нього особистих записках немає жодної згадки про слідство щодо описаного епізоду.

Викриття злочинця не завжди ставало запорукою його справедливого покарання. Головним критерієм в оцінках була шкода загальній справі, яку завдавав порушник правил своєю поведінкою. Ішлося насамперед про деморалізацію бойових побратимів та зниження авторитету ОУН, УПА серед населення, від чияї підтримки залежала їхня життєздатність. Покарання мало різні форми в кожному конкретному випадку й залежало від рішення керівника чи суду. Наприклад, підпільник «Максим» отримав 25 буч (ударів палицями) за спробу зґвалтувати сільську дівчину у стані алкогольного сп'яніння. Свідками цього були його соратники, а також сільська молодь, яка брала участь в Андріївських вечорницях³⁹. Іншим видом кари було пониження в посаді чи усунення від виконання обов'язків. Улітку 1945 р. від роботи в боївці служби безпеки Залозецького району відсторонили підпільника «Переможця», зокрема через те, що у с. Ратище (Зборівський р-н на Тернопільщині) зґвалтував жінку. Він став рядовим підпільником⁴⁰. Заступник керівника СБ Дрогобицького обласного проводу ОУН «Черник» за зґвалтування був понижений до слідчого⁴¹.

Часто після першого виявленого факту насильства ґвалтівникам виносили лише попередження. У деяких випадках воно ставало серійним. На практиці це був не надто ефективний спосіб корекції поведінки злочинців. Слідство у справі підпільника «Грома» (Бібрєцький район на Львівщині) в 1949 р. виявило численні зґвалтування жінок і дівчат по селах, які він чинив упродовж року (це все – окрім фінансових махінацій і порушення дисципліни). Щоразу після скоєного йому погрожували організаційним судом і переводили в інший район, щоб уникнути суспільного резонансу. У показаннях одного з його безпосередніх провідників «Ярка» зазначено:

«Коли я перебирав район пр[овідник] Дм. мені сказав так: “Ти будеш мати трьох жондових бугаїв” і очеркнув Дов., Степ і Грім, а головно на Грома казав мені під тим кутом уважати. [...] Коли відійшли в терен з д[ругом] Соколом і зайшли на вечерю до с. Водники, Грім замість вечеряти почав грандувати жінку, яка подавала вечеряти»⁴².

За декілька днів: «Також у Старому селі грандував горбату жінку, і вона, коли до неї зайшли другі повстанці, сказала: “Батько (Грім) кобили би сі чепав”»⁴³. Після вказаних епізодів «Грома» не лише не покарали, а підвищили

підлеглих змусила боязнь бути викритими у примушуванні згаданих дівчат до сексуальних відносин.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.372. – Т.18. – Арк.91.

³⁹ Там само. – Спр.376. – Т.51. – Арк.193.

⁴⁰ Там само. – Т.54. – Арк.203.

⁴¹ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С.78.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.49. – Арк.378.

⁴³ Там само.

до кущового. Далі в матеріалах справи йде перелік інших епізодів, записаних зі слів свідка на псевдо «Ян»:

«В селі Великі Глібовичі д[руг] Грім мав зносини (полові) зі старою жінкою, якої чоловік був у хаті, а до цієї хати заходили повстанці. Жінка цю справу розголосила на селі між жінками. Цю справу відтак висунули деякі люди в очі членам організації в їхніх розмовах на всілякі теми. У тому ж селі в одній хаті дівчина лишилась з д[ругом] Громом сама в кімнаті. Внаслідок намагання Грома знасилувати цю дівчину, вона втекла з кімнати через вікно й розказала іншим, що її Грім хотів знасилувати. У с. Давидів у хаті, в якій кватирував я та д[руг] Грім, Грім намагався знасилувати дівчину, яка з плачем прийшла до мене, а її сестра сказала: “Хіба ви не знаєте його? Він і мене чіплявся, але я його з місця відкинула, а сестра молодша не сміла так поступити, а він до неї лізе на силу”. У селі Давидів, як прийшли повстанці закватирувати до хати, в якій були мати та три доньки, жінки нарobili галасу, “що вже прийшов той з золотим зубом” і дали зрозуміти, що він хотів їх уже не раз знасилувати»⁴⁴.

Зрештою 6 вересня 1949 р. за вироком суду «Грома» розстріляли⁴⁵.

У матеріалах кримінальної справи щодо колишнього районного СБ Григорія Сизонюка («Діброви») зазначено: «25 серпня 1946 р., будучи п'яним, домагався під загрозою застосування зброї від громадянки села Реченя Бруцької Надії полових зносин, яку за категоричний спротив міцно побив»⁴⁶. 6 вересня керівництво понизило його до рядового повстанця й попередило про можливі наслідки такої поведінки в разі рецидиву.

«В зимі (не пригадую, на яке свято), напившись до безтями, Діброва побив господиню хати на хуторі біля села Рудня (там, де перебував), а доньку намагався знасилувати. Коли друг Кропива намагався лагідно його заспокоїти – стріляв по ньому з пістоля. Подібний випадок трапився цієї зими (тобто вже 1948 р. – М.Г.) тільки з тою різницею, що стріляв надворі з автомата, але тож по повстанцях, що його успокоювали»⁴⁷.

Незважаючи на ці факти (а також численні фінансові маніпуляції, фальшування звітів, розконспірацію), його призначили керівником ОУН у Дубровицький район, де він мав «перебрати терен». Акт обвинувачення «Діброви» було складено тільки у жовтні 1948 р.

Якщо злочинець не виправлявся після зауважень керівництва та здійснював, крім цього, інші правопорушення, тоді його притягали до відповідальності за сукупністю злочинів. В очах командування ці особи були непридатними до збройної боротьби. Страти повстанців найчастіше проводили перед загоном – із виховною метою. Обов'язковою умовою було зачитування повного тексту вироку. 22 січня 1944 р. військово-польовий суд загону імені Богуна

⁴⁴ Там само. – Арк.379.

⁴⁵ Там само. – Арк.378.

⁴⁶ ДАРО. – Ф.Р.30. – Оп.2. – Спр.113. – Арк.17.

⁴⁷ Там само. – Арк.18.

засудив до смертної кари повстанця М.Савчука («Дорошенка») за «насильство одної дівчини в селі Заячині», а також за те, що стріляв в якійсь сільській хаті, відкрив вогонь по собаках і теляті, украв зброю, погрожував фізичною розправою одному з бійців через дівчину й утік з-під арешту⁴⁸. 28 вересня 1943 р. за мародерство, п'янство та згвалтування селянки було страчено повстанця «Козака»⁴⁹. 18 листопада 1943 р. розстріляли С.Шевчука («Тютюнника») – за згвалтування дівчини, крадіжку зброї та пиятику⁵⁰.

Великий перелік злочинів, серед яких було згвалтування, ставав підставою для винесення смертних вироків не лише рядовим підпільникам або повстанцям. Їх застосовували й до керівників середньої ланки. 2 червня 1945 р. служба безпеки розстріляла колишнього командира боївки ОУН «Комара» за те, що «своїм нетактовним поведінням в терені спричинився до значної деморалізації і розпиячення боївки, чим понизив пристіж організації нашої визвольної боротьби [...] перед посторонніми людьми розконспірував себе та своїх зверхників», в одному з сіл погрожував директоріві спиртзаводу, вимагаючи 10 л горілки. Наприкінці обвинувального вироку зазначалося: «Будучи венерично хворим, у п'яному стані знасилював жінку на Волині, проти чоловіка, який став в обороні своєї жінки, ужив зброї»⁵¹. Серед «справ до виконання» (тобто фізичної ліквідації) у записнику крайового референта служби безпеки В.Лівого («Йордана») зазначено перелік звинувачень на адресу «Бойка», одного з районних провідників Самбірщини: згвалтував дружину господаря, знав про місце криївки, що була викрита, саботував роботу, переховувався у завербованій сім'ї, зраджував своїй дружині⁵². 15 жовтня 1943 р. в комунікаті революційного суду зазначалося, що окружний зв'язковий А.Стуга «попустився ряду аморальних вчинків по відношенню до жінок». Крім цього, йому закидали поширення комуністичної пропаганди та ігнорування наказів⁵³.

Розслідування й доведення факту сексуального насильства не завжди каралося смертю, особливо, якщо підозрюваний був цінним і досвідченим підпільником або бійцем. Більше шансів уникнути покарання мали провідники/командири високого рівня. Навесні 1946 р. фактична дружина референта служби безпеки Косівського надрайону Д.Білінчука («Хмари») втекла від нього, адже, за словами матері, боялася за своє життя⁵⁴. Точну причину пояснювала згодом на допитах слідчим УМДБ Станіславської області:

«Восени 1945 року до нас на виклик бандита “Хмари” прибула колишня санітарка і машиністка сотні Підгірського “Дарина”. З цього часу і до весни 1946 р. ми всі разом переховувалися у лісі у спеціально обладнаному бункері. Я помічала, що мій чоловік “Хмара” займався коханням з “Дариною”. На цьому ґрунті між нами часто виникали сварки і він мене бив»⁵⁵.

⁴⁸ ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.255.

⁴⁹ Там само. – Спр.33. – Арк.232.

⁵⁰ Горун В. Сосенко: Командир Січі УПА на Володимирщині. – [Б.м.в.], 1995. – С.27.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.51. – Арк.249.

⁵² Там само. – Спр.372. – Т.23. – Арк.174.

⁵³ Там само. – Спр.376. – Т.49. – Арк.370.

⁵⁴ Там само. – Ф.5. – Спр.67579. – Т.3. – Арк.217.

⁵⁵ Там само. – Арк.214.

Безпосередній керівник «Хмари» Ю.Мавіїв («Недобитий») засудив його до смерті за «зв'язки з жінками» і «грабежі для особистих цілей»⁵⁶. Однак головною підставою для вироку стало не стільки домашнє насильство, як особистий конфлікт «Хмари» з «Недобитим». Я.Богдан («Всеволод Рамзенко») свідчив на допитах у МДБ 12 червня 1952 р.:

«Чув про нього і таке: Разом з учасником оунівського підпілля під псевдонімом “Хмара” мав одну коханку, через яку вони сварилися і мало не пострілялись. В цієї жінки “Недобитий” ховав золото та інші цінності, які десь награвував і не хотів здавати в ОУН»⁵⁷.

Деякий час «Хмара» переховувався, потім став особистим охоронцем командира тактичного відтинку «Гуцульщина» П.Мельника («Хмари»). Д.Білінчука більше не притягали до відповідальності в підпіллі.

Чужі жінки: тіло як інструмент

Сексуальне насильство над жінками, що належать до спільноти противника (так званими *чужими* жінками) часто є зброєю ворогуючих сторін, способом комунікації між домінантною та підпорядкованою маскулінністю. Тоді гвалтування стає засобом приниження й деморалізації супротивників, які не здатні захистити своїх жінок. Гвалтування як зброю війни ми бачимо на прикладі насильства над жінками під час польсько-українського етнічного конфлікту. Це питання ще не стало предметом спеціальної уваги дослідників і потребує глибокого аналізу. У джерелах немає інформації про масові згвалтування під час нападів боївок ОУН чи відділів УПА на польське населення. У звітній документації підпілля або повстанців такі дані взагалі відсутні. Однак очевидці свідчать про непоодинокі факти сексуального насильства з боку українських націоналістів⁵⁸. У спогадах трапляється інформація про багаторазові та групові згвалтування (нерідко на очах родичів), після яких жертв убивали⁵⁹. Повстанець Л.Павлишин згадував, що після нападу на місто Вишнівець (Збараський р-н на Тернопільщині) 20 лютого 1944 р. бойовики служби безпеки забрали із собою двох польок (одну «зовсім молоду»), які «на саях плакали, благаючи пощади»⁶⁰.

Окрім згвалтування до польок застосовували різні форми сексуалізованого насильства. Голова Стрийського відділення Польського опікунського комітету

⁵⁶ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.89. – Арк.198.

⁵⁷ Там само. – Ф.5. – Спр.67443. – Т.4. – Арк.116.

⁵⁸ У багатьох випадках важко ідентифікувати злочинців та реальну їх причетність до ОУН, УПА. Адже у злочинах проти цивільного населення брали участь не лише учасники підпілля та повстанці, але й дезертири з місцевої поліції, дивізії ваффен-СС «Галичина», кримінальні злочинці, «дикі» партизани та чоловіки, котрі переховувалися від вивезення на примусові роботи до Німеччини чи мобілізації як у Червону армію, так і в УПА.

⁵⁹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. – Т.1. – Warszawa, 2002. – S.56, 149, 322, 568, 727, 959.

⁶⁰ Щеглюк В. «... Як роса на сонці»: Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН–УПА Луки Павлишина. – Л., 1992. – С.130.

В.Бобровський писав директорів Головної опікунської ради з приводу нападу на Широке Поле 10 березня 1944 р., зазначаючи: «Виколують очі, виривають язики, відрізають груди»⁶¹. Серед поляків – жертв нападу українців у місті Бучачі (Тернопільщина) наприкінці лютого 1944 р. була жінка з відтятими грудьми⁶². Свідки українсько-польського протистояння згадують також про випадки насильства над вагітними жінками⁶³. Наприклад, під час нападу на с. Когильне на Волині (влітку 1943 р.), під час якого загинули 70 поляків, українці розпороли живіт дружині коваля Янчевського, яка була на дев'ятому місяці вагітності, та вбили дитя⁶⁴. Уродженка с. Марковичі Горохівського району С.Теслер згадувала про напади бандерівців на поляків: «Вони вбивали вагітних польок, розпорювали їм животи й витягували дітей»⁶⁵.

Різні форми сексуального насильства під час протистояння застосовувала й польська сторона. Наприклад, мешканці с. Ліски на Станіславщині свідчили на допитах в ОУН про напад поляків на їхнє село 23 березня 1944 р.: «Жінкам відрізали груди й насилували»⁶⁶. В одному з оунівських комунікатів зафіксовано інформацію про напад польської армії 19–21 серпня 1945 р. на села Ляхава й Добра (Перемишльщина), під час якого було зґвалтовано шістьох дівчат⁶⁷. Можна припустити, що обидві сторони конфлікту інструменталізували зґвалтування (через цілеспрямований збір даних і їх розголошення) у стратегічних цілях із метою розпалювання ворожнечі, позаяк чоловіки сприймали наругу над *своїми* жінками як підважування їхньої маскулітності й особисту образу. У спогадах Д.Шумук згадував розмову селянина з Рівненщини з культосвітнім референтом військової округи УПА «Турів» А.Луциком («Лісовиком»), що відбулася навесні 1943 р. Перший висловив закиди щодо жорстоких методів повстанців у боротьбі з поляками. На що «Лісовик», «люто підвищивши голос», відповів: «А що зробили на Холмщині поляки з нашими українськими селянами?.. Вони ґвалтували наших дівчат на очах батьків, а потім убивали їх»⁶⁸.

Попри наявність свідчень про насильство над польками, не можна стверджувати, що такі дії викликали схвалення з боку керівництва ОУН й командування УПА. Також немає доказів про існування інструкцій чи дозволів на ґвалтування під час бойових операцій. Натомість є низка наказів, в яких

⁶¹ Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej / Oprac. L.Kulińska, A.Roliński (red.). – Kraków, 2012. – S.227.

⁶² Ibid. – S.345.

⁶³ Зауважимо, що тогочасні свідчення про тератологічні подробиці вбивств (часто у формі чуток), жертвами яких були чи то поляки, чи то українці, в умовах конфлікту мали інструментальну роль: солідаризація через травму, демонізація ворога й легітимізація насильства («відплата», «захист» тощо). Спогади очевидців, записані з початку 1990-х рр., слід сприймати також крізь призму проблеми творення та функціонування пам'яті.

⁶⁴ Kresowa księga sprawiedliwych: 1939–1945: O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA / Oprac. R.Niedzielko. – T.12. – Warszawa, 2007. – S.99.

⁶⁵ Horchiv Memorial Book / Ed. by Y.Kariv. – Tel Aviv, 1966 [Електронний ресурс]: <http://www.jewishgen.org/yizkor/gorokhov/gore059.html>

⁶⁶ Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: У 2 т. / Відп. ред. та упор. В.В'ятрович. – Т.1. – Л., 2011. – С.416.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.34. – Арк.248. Про інші випадки див.: Польсько-українські стосунки у 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА. – Т.1. – С.327, 337, 417, 432; АЦДВР. – Ф.9. – Т.5. – Док.18; Т.6. – Док.3.

⁶⁸ Шумук Д. Пережите і передумане. – Детройт, 1983. – С.141.

забороняли вбивство, каліцтво жінок і дітей чи нівечення їхніх тіл. 10 липня 1944 р. командир УПА на Галичині В.Сидор («Шелест») видав розпорядження із заборобою вбивати жінок, дітей і старих⁶⁹. Згідно з директивними вказівками політреферента повітового проводу ОУН Я.Литвина («Карата») за 14 травня 1945 р., убивць цих категорій населення мали карати смертю⁷⁰. Однак проконтролювати виконання таких наказів було складно, адже супутниками етнічного конфлікту ставали особисті образи, бажання помсти, майнові суперечки, сусідські війни. До того ж непоодинокую практикою в ОУН було застосування принципу колективної відповідальності до сімей «ворогів»⁷¹.

Учасники збройного протистояння часто застосовують сексуальне насильство як спосіб ефективного тероризування супротивника, покарання чи «винагороди» за свою службу. Тому, за замовчуванням, на думку ївгальтвників, воно не повинне передбачати покарання⁷². Сексуальне насильство під час війни чинять без спеціальних інструкцій або наказів. Ївгальтвники керуються неписаними правилами. Наприклад, що ніхто не доповість керівництву про зївгальтування «ворожої жінки», що панує повна анонімність та ін.⁷³ Непрямим заохоченням сексуальних злочинів могла бути відсутність бажання розслідувати їх і карати винних з боку частини керівництва ОУН й командування УПА. Свідчень про кримінальне переслідування ївгальтвників польських жінок дуже мало. Повстанець А.Бурачинський згадував, що двох бійців його відділу, який діяв на Волині в 1944 р., показово розстріляли за те, що замість виконання наказу просто стратити польську підпільницю вони її перед цим зївгальтували⁷⁴.

«Пропаци» жінки

Для підпілля ОУН та УПА важливим було чітке розмежування місцевого населення на тих, хто підтримує збройну боротьбу за Українську державу й тих, хто «працює на ворога». До числа останніх зараховували жінок, які мали особисті відносини з представниками радянської влади або ж їхніми симпатиками⁷⁵. Їх уважали зрадницями, не гідними поваги. Якось у розмові з підпільником М.Андрущакoм («Верланом») підпільник на псевдо «Грім» зауважив: «Знаєш, як називається та жінка, яка ходить на забави, п'є горілку з большевиками – “курва”»⁷⁶. Щоби знеохотити дівчат до «романів» із «ворогами», пропагандисти ОУН виготовляли листівки з демотивуючими закличками:

⁶⁹ Motyka G. *Ukraińska partyzantka: 1942–1960*. – Warszawa, 2006. – S.378.

⁷⁰ АЦДВР. – К.30. – Ф.33.

⁷¹ Див., напр.: ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.67430. – Т.2. – Арк.113, 115, 159, 190–191, 196; Т.3. – Арк.38, 45–46; Загальний список зліквідованих за 1947 р. // АЦДВР (не впорядк.); ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.15; ГДА СБУ. – Спр.67443. – Т.5. – Арк.68.

⁷² Wood E.J. Rape is Not Inevitable during War // *Women and war: Power and protection in the 21st century* / K.Kuehnast, Ch. de Jonge Oudraat, H.Hernes. – P.57.

⁷³ Card C. Rape as a Weapon of War // *Hyapatia*. – 1996. – November. – Vol.11. – Issue 4. – P.10.

⁷⁴ Боярчук П. Під стінами храму: Повість-хроніка. – Луцьк, 2005. – С.44.

⁷⁵ До їх числа не належали жінки, які мали санкціоновані ОУН романи з представниками німецької окупаційної чи радянської влади, метою котрих був збір розвідданих чи виконання іншого завдання.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.55. – Арк.117.

«Не ходіть з большевиками – катами народу, енкаведистськими горлорізами і їх підлими вислужниками! Не виходьте заміж за них, гоніть їх геть від себе! Плюйте їм в очі! Ганьба всім тим, які пристають з ворогом!»⁷⁷.

Провину жінок трактували у двох площинах: моральній і практичній. Дослідниця Р.Зайферт підкреслює, що в націоналістичних ідеологіях тіло жінки є політичним тілом, символом чистоти й честі, а жіноча сексуальність – національним капіталом⁷⁸. Порушниця сексуальних норм водночас виходять за рамки соціальних норм, тому чоловіки як захисники нації вважають своїм обов'язком реагувати на подібні загрози. Водночас такі «аморальні» жінки автоматично переходили в категорію неблагонадійних, які могли видати владі інформацію про підпілля й нашкодити йому. На допитах Кутського районного відділу МДБ 15 травня 1946 р. жителька с. Великий Рожен М.Головчук свідчила, що восени минулого року бандерівці «забрали» її односельчанку А.Копельчук за те, що мала інтимний зв'язок з «істребком». Невдовзі вона повернулася додому⁷⁹. Найімовірніше, її відпустили, попередивши про можливу відповідальність.

«Горизонтальна колаборація» була підставою для застосування низки покарань із метою застереження інших членів спільноти. Тож обирали кари, асоційовані з публічним приниженням і підваженням становища «винної» у соціумі. Поширеним видом сексуалізованого насильства над *своїми* жінками було обстригання волосся⁸⁰. У спогадах повстанець І.Лико наголошував, що це стосувалося жінок, які «приставали з ворожими вояками або представниками ворожої влади»⁸¹. Це однаково стосувалося як німецької окупаційної, так і радянської влад⁸². «З ними (підпільниками – М.Г.) не варта починати, вони дуже мудрі, за найменше з москалем зараз б'ють і стрижуть», – говорила підпільниці Г.Яцків жителька с. Мильне (Тернопільщина) Катря, яка мала романтичний зв'язок із начальником гарнізону військ НКВС⁸³. Повстанець Д.Грицько («Цяпка»), котрий діяв на Закарпатті, згадував: «Дівчата з Грозави скумалися з Войтківським ВОПолковником⁸⁴, виходили на рандку в ліс, треба було перервати залицянки, а любов вигнати буком. Довелося остригти не одну знану дівчину за сором, принесений брату, сусідові, який загинув від поляків у рядах УПА, або боровся з ними далі»⁸⁵. «Були наші дівчата, що з поляками гуляли, то наші їм волосся пообтинали», – згадувала підпільниця К.Підбільська («Галка»)⁸⁶.

⁷⁷ Українські дівчата // АЦДВР. – Ф.68 (не впорядк.).

⁷⁸ Seifert R. War and Rape: A Preliminary Analysis Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina. – Lincoln, 1994. – P.62–64.

⁷⁹ Архів управління СБУ в Івано-Франківській області. – Спр.8064-П. – Арк.79.

⁸⁰ Обстригали волосся жінкам і за інші проступки. Зокрема таким способом було покарано жінку, яка, сховавши вдома свого ножа, звинуватила повстанців у його крадіжці (див.: Спогади Михайла (Володимира) Чорного, написані 1991 р. у Франції // АЦДВР).

⁸¹ Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника; На грані двох світів: Спогади: 1945–1955 // Літопис УПА. – Т.37. – Торонто; Л., 2002. – С.66.

⁸² Інтерв'ю з Олександром Слободян, записане 6.05.2016 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.56. – Арк.335.

⁸⁴ ВОП (пол. WOP, Wojska Ochrony Pogranicza) – прикордонні війська Польської Народної Республіки.

⁸⁵ Грицько Д. (Цяпка). Ліс – наш батько. – Л., 1996. – С.220.

⁸⁶ Спогади Катерини Підбільської («Галки»), записані Б.Гуком // АЦДВР. – Ф.30. – К.15.

Жінкам, звинуваченим у романтичних зв'язках, також могла загрожувати фізична розправа. «Він говорив, що його мама запізналася з одним капітаном, про що дізналися бандерівці, знищили господарство і ми з мамою мусіли втікати до району», – переказував слова підпільника З.Дуди («Ведмеда») на допитах у службі безпеки ОУН 20 серпня 1947 р. Д.Левченко⁸⁷. На допитах у СБ зв'язкова М.Турій («Голка») свідчила:

«Прийшли до мене п'ятьох повстанців. Були це “Чайка”, “Ви-хор”, “Зір”, “Вир” – Пришляк Ярослав з с. Заставча і один мені невідомий. Повстанці казали, аби я перестала тягатися з Дозем, бо може вийти щось гіршого. Одначе, я сказала, що Дозя не покину, бо його люблю. [...] За деякий час було в мене знову трьох повстанців [...] вони заборонили мені тягатися з Дозем»⁸⁸.

Інколи підпільники не обмежувалися самими попередженнями. Із документів ОУН бачимо, що кара смерті до жінок за «горизонтальну колаборацію» була легітимним способом покарання. В інструкції для керівників служби безпеки, вилученій при ліквідації керівника боївки СБ Калуського району «Степана» 27 травня 1945 р. у с. Негівці, серед іншого зазначалося: «Жінок не наказувати обрізанням волосся, а розстрілювати»⁸⁹. 16 червня 1948 р. за рішенням окружного проводу ОУН було страчено колишню підпільницю «Річку» – «за те, що на легальщині, куди з доручення провідних людей відійшла весною 1947-го, скопмпромітувала організацію крайньо неморальною особистою поведінкою, маючи неморальні любовні відношення навіть до енкаведиста»⁹⁰. На допиті у службі безпеки 28 червня 1946 р. уродженець с. Добра (Переворського повіту Підкарпатського воєводства) свідчив про напад на це село польської боївки 19 січня: «Знаю, що ця акція мала бути відплатною за то, що українці в с. Дибкові повісили дівчину-українку, яка зналась з польською бандою і мала виходити заміж за поляка»⁹¹.

Жіночі стратегії подолання віктимності

Шляхи, які жінки обирали для захисту від сексуального насильства, значною мірою залежали від їхньої віри в можливість прийняття правосудного рішення з боку компетентних органів підпілля або УПА. Тому умовно можна виділити два головних способи дій жінок у ситуаціях протистояння насильству: вирішення конфлікту за посередництва офіційних структур і самостійні дії.

⁸⁷ Протокол допиту Дмитра Левченка від 20.08.1947 р. // Там само. – Ф.68 (не впорядк.).

⁸⁸ Протокол допиту Турій Марії від 16.12.1947 р. // Там само. Із Дозем у Марії були романтичні відносини, він навіть освідчився в коханні. Натомість СБ ОУН вважала його інформатором МДБ.

⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.20. – Арк.227.

⁹⁰ Комунікат у справі розстрілу санітарки УЧХ // АЦДВР. – Ф.30. – К.62 (Архів підпілля ОУН з с. Пістинь Косівського р-ну Івано-Франківської обл.).

⁹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. – IPN BU 1554/77. – К.3 (найімовірніше, згаданими українцями були члени підпілля ОУН, позаяк у примітках слідчого СБ вказано, що цю дівчину підозрювали в тому, що 1944 р. вона надала НКВС інформацію про криївку, де було заарештовано двох підпільників).

Окремі жінки апелювали безпосередньо до служби безпеки ОУН. Можна припустити, що до такого способу вдавалися статусні підпільниці, які виконували важливі завдання й користувалися довірою керівництва. Одна зі зв'язкових високопоставленого командира УПА з метою підготовки конспіративної квартири для його проживання уклала фіктивний шлюб з іншим підпільником. Обоє видавали себе за молоде подружжя, яке проживало у цьому помешканні. Невдовзі чоловік почав наполягати на інтимних відносинах. Жінка поскаржилася у службу безпеки. Просто відсторонити чоловіка від виконання завдання не могли через високий ризик витоку інформації, тому його вбили⁹².

Поширеною практикою були звернення до командирів чи провідників. Та не завжди жінки могли сподіватися на справедливий вирок, особливо, якщо їхні кривдники займали високе становище. У 1947 р. підпільниця М.Ковальчук написала скаргу командувачеві УПА-Північ І.Литвинчукові («Дубовому») на свого керівника – луцького окружного провідника М.Боднарчука («Стемида»), який згвалтував її і заразив сифілісом. Розслідування доручили братові «Стемида», котрий визнав скаргницю винною. Її розстріляли⁹³. Імовірно, боячись подібних наслідків, частина жертв сексуального насильства або домагань боялася розголосу й не повідомляла про злочин. Однак не всі обирали мовчанку, особливо у ситуації загрози життю. Згадувана вище «Конвалія» навіть за крок до смерті домагалася перегляду власної справи⁹⁴. Інші жінки не так ревно шукали справедливості й навіть намагалися виправдати своїх кривдників та налагодити з ними дружні відносини. Навесні 1948 р. невідомий автор залишив опис згвалтування хорунжим «Мироном» друкарки тактичного відтинку УПА «Маківка» А.Черешньовської («Тетяни»):

«Хор[унжий] М[иرون] виходить на полянку читати книжку. Його залицяння. Відмова. Покликується на Василька. Він напастує її. На це зродилася в неї ненависть. Вона побачила, що він не здає собі справу, хто вони, і яка перед ними ціль. Не зносить. Примружені очі, [...] заклеєні уста. Була б зробила закид головно, але уважала, аби стрільці не чули. Було би прикро їй, а також для командира, що в його осередку»⁹⁵.

Зі спогадів випливає, що «Тетяна» довгий час приховувала цей факт, відчуваючи сором, перед «Мироном» удавала, що все гаразд, частувала його тістечками. Потім наважилася розповісти командирові С.Стебельському («Хріну»).

Багато хто з жінок намагалися вирішити конфлікт самотужки. Наприклад, підпільниця Я.Романина («Марта») згадувала, що під час ночівлі у криївці до неї нав'язливо притулявся один із підпільників. Тоді вона вирішила не лягати спати, а сидіти за столом. Хлопець усе зрозумів і більше не наполягав

⁹² Інтерв'ю зі зв'язковою, записане 20.08.2009 р. // Приватний архів Л.Онишко.

⁹³ Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН(б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип.22: Історичні науки. – Луцьк, 2010. – С.122.

⁹⁴ Протокол допиту «Конвалії» від 7.09.1945 р. // АЦДВР (не впорядк.).

⁹⁵ Там само. – Ф.9 (фонд Лебеда). – Т.45. – Спр.12. – Арк.17.

на близькості⁹⁶. У подібних випадках припинити домагання допомагала жіноча солідарність. У протоколі допиту повстанця з сотні «Докса» Л.Гуштаба («Козака») зазначено: «Ночуючи в одній хаті, дівчата прилюдно сварили “Козака” за його аморальне поводження з дівчиною»⁹⁷.

Підпільниця О.Андрушак («Орися») під час розмови зі своїм командиром В.Якубцем («Олесем») недвозначно відхилила його пропозицію стати коханкою («Я того сильно боялася, багато наших гинули вагітними. Я була чесною дівчиною», – згадувала в інтерв'ю про мотиви свого рішення)⁹⁸. Після цього він змусив її покинути криївку й забрав зброю.

У документах підпілля зафіксовано випадок, коли жінка, яка перебувала у вимушених інтимних відносинах із командиром, утекла від нього. «Він залюбився в мене, і я його не хотіла, та втікла від нього... Невдовзі [Дмитро] Вітовський прислав до мене двох озброєних людей, які силою забрали мене до УПА... Хлопці кудись ходили, а я виходила тільки в сад із “Зміюкою”... Одного разу вдалося мені втікти від нього», – свідчила на допитах у службі безпеки Г.Яцків 6 серпня 1946 р.⁹⁹ В іншому місці допитувана уточнювала: «“Зміюки” я не любила, до того він почав романсувати з Людмилою, а мені не вільно навіть говорити до когось. Були скандали. Я мала цього досить»¹⁰⁰. Станом на весну 1944 р. Д.Вітовський був ад'ютантом командира старшинської школи «Олені» Ф.Польового («Поля»).

Окремі жінки вдавалися до радикальних дій, аби припинити домагання. У січні 1944 р. санітарка сотні «Чорногори» 24-річна Олена застрелила повстанця «Понурого», не витерпівши його настирливих «залицянь» і насмішок. Після ретельного слідства, проведеного службою безпеки, її виправдали¹⁰¹. Імовірно, наявність зброї у дівчат могла служити стримуючим чинником для потенційних домагачів. Однак багато жінок у підпіллі та УПА не були озброєними.

Ще одним методом уникнути сексуальних домагань стали неофіційні стосунки з командирами/керівниками різних рангів. А.Попович («Ружа»), опинившись у криївці з кількома чоловіками, обрала собі за коханця Л.Гринішака («Довбуша») – найбільш статусного серед усіх з її середовища (після М.Твердохліба («Грома»), який перебував у підпіллі разом зі своєю дружиною О.Герасимович)¹⁰². Як видно з матеріалів архівно-кримінальної справи «Ружі», флірт переріс у глибокі почуття¹⁰³.

⁹⁶ Зі спогадів внука Ярослави Левкович – Данила Саламіна, записаних 10.09.2015 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.67722. – Т.15. – Арк.144.

⁹⁸ Інтерв'ю з Оленою Андрушак, записане 9.07.2015 р. // Приватний архів М.Гавришко.

⁹⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.56. – Арк.27.

¹⁰⁰ Там само. – Арк.8.

¹⁰¹ Гурин В., Завальнюк К., Петренко О., Стецюк Т. Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ століття мовою документів та досліджень. – Вінниця, 2009. – С.109.

¹⁰² Інтерв'ю з Анною Попович, записане 25 червня 2015 р. у с. Залісся Золочівського р-ну Львівської обл. // Приватний архів Т.Химича.

¹⁰³ Архів управління СБУ в Івано-Франківській області. – Спр.32603. – Т.3. – Арк.335.

Друга світова війна стала викликом для тогочасного патріархального західноукраїнського суспільства. В умовах відсутності чоловіків, які перебували на фронті або в лісі, жінки ставали єдиними годувальницями та захисницями сім'ї. Ще більше нових можливостей для розширення сфери впливу давала їм участь у підпіллі ОУН та в УПА. Жінки виходили за рамки патріархальних гендерних ролей (матері, дружини, берегині домашнього вогнища) й опановували «чоловічі» функції – бійців, розвідників, радистів, зв'язківців, командирів, керівників різного рівня. Однак поширені в той час гендерні стереотипи про неспроможність жінок воювати нарівні з чоловіками призводила до обмеження їх владних повноважень, особливо з другої половини 1940-х рр. Переважне перебування жінок у підлеглому становищі робило їх вразливими до агресії й насильства як екстремальних виявів влади чоловіків.

Попри намагання добитися від вояків і підпільників «зречення» від сексуальності як способу вивільнення енергії для боротьби, повсякденні практики не завжди збігалися зі санкціонованими. В українському націоналістичному дискурсі (як і в інших правих ідеологіях) чоловіки займали головні позиції – захисників нації, дому, жінок, натомість останнім відводили символічні ролі. Мілітарна культура вимагала від чоловіків бути сильними (фізично й емоційно), витривалими, нещадними до ворогів (незалежно від їхнього віку та статі). Конструйована таким чином гегемонна маскуліність передбачала повне підпорядкування жінок. Від них сподівалися не лише обслуговуючої праці, емоційної підтримки, але й інтимних послуг. Наслідком ставали сексуальні домагання до підлеглих жінок, чиє тіло розглядали як власність нації. Межа між добровільними та примусовими інтимними контактами була дуже тонкою, зважаючи на те, що перебування жінок у підпіллі було для багатьох вагомим фактором безпеки, аніж проживання легально (у постійному страху бути заарештованими радянською владою). Бажання жінок не бути/стати жертвою сприяло пошуку різних стратегій виживання, які не завжди були ефективними.

Умови війни сприяли екстремальному поширенню насильства. Високою була цінність чоловіків із бойовим досвідом, відповідними навиками й відданості ідеям ОУН. Чим вищим був статус злочинця – тим більшими були його шанси уникнути відповідальності. Адже головним маркером ставала ефективність кожного окремого підпільника/вояка в контексті пріоритетної збройної боротьби. Тому якщо сексуальне насильство над *чужими* жінками ситуативно їй сприяло (як засіб ефективного терору проти ворога, емоційної «розрядки» й самоствердження вояків), тоді за нього не карали.

Сексуальне насильство в ОУН та УПА не було унікальним явищем того часу. Подібні його причини, форми, прояви щодо *своїх* і *чужих* жінок бачимо в рядах Червоної армії, вермахту, радянських партизанів, інших збройних формувань, які діяли на українських землях у часи Другої світової війни. Жіноче тіло залишалося вагомим фактором ризику й надалі, під час боротьби

радянської влади з ОУН та УПА. Віднайдення нових джерел дозволить у майбутньому глибше проаналізувати специфіку насильства над жінками в оунівському підпіллі та в лавах повстанців порівняно з іншими його проявами під час збройних конфліктів.

In this article was covered the problem of sexual violence against woman from members of underground and insurgents as in their social environment, and among the civil population. Author traced the methods of relationships control and regulation between both sexes in the OUN and UPA underground. The factors lead up to violation of sexual regulation are revealed: especially the war conditions, features of armed underground activity, military culture, hegemonistic masculinity, limited resources of women's power. The role of woman's body in Ukrainian national discourse and everyday practices are analysed (the body as a symbol, additional factor of risk and the war's weapon). Also, in the article covers the reasons, kinds of sexual / sexualized violence against "Ours" and "Theirs" woman and court practice in those kind of cases.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, sexual violence, war, horizontal collaboration, women, masculinity, survival strategies.

